NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-8]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

UDK: 81′373.2:81′25:008

LAKUNALAR NAZARIYASINING KELIB CHIQISHI VA SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Ko‘charova Feruza Alisher qizi
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: feruzakocharova97@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2983-5462

Annotatsiya: *Maqolada lakunalar nazariyasining kelib chiqish manbalari va shakllanish bosqichlari tarixiy-qiyosiy hamda davriylashtirish usullari asosida tadqiq etilgan. XX asrning 50-yillaridan bugungi kungacha bo‘lgan davrni qamrab oluvchi ilmiy adabiyot korpusi tahlili asosida nazariya taraqqiyotining olti bosqichi ajratildi: lingvistik zamin bosqichi (1950-yillar), tarjimashunoslik-kontrastiv bosqich (1960-1970-yillar), etnopsixolingvistik bosqich (1977-1989), Yevropa lakunologiya maktabi bosqichi (1990-2006), sistem-leksikologik va kognitiv bosqich (1998-2010) hamda zamonaviy interdisiplinar bosqich (2010-yillardan). Har bir bosqich tadqiqot obyektining kengayishi, metatil apparatining boyishi va metodologik yangilanish mezonlari asosida tavsiflangan. Shuningdek, nazariyaga xos terminologik xilma-xillik (nomutanosib leksika, realiya, etnoeydema, «oq dog‘lar», gap, blank spot) tizimlashtirilgan, lakunalarni bartaraf etishning to‘ldirish va kompensatsiya usullari qiyosiy jihatdan yoritilgan. Tadqiqot natijalari lakunalar nazariyasining bir tarmoqli emas, balki uch mustaqil an’ana — struktur tilshunoslik, tarjimashunoslik va etnopsixolingvistika — kesishuvida shakllanganini ko‘rsatdi. Xulosada o‘zbek tilshunosligida lakunologik tadqiqotlarni rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlari belgilangan.*

Kalit so‘zlar: *lakuna, lakunarlik, lakunologiya, etnopsixolingvistika, nomutanosib leksika, realiya, lingvokulturologiya, lakunalarni bartaraf etish, to‘ldirish, kompensatsiya, madaniyatlararo muloqot, davriylashtirish.*

ИСТОКИ И ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ ТЕОРИИ ЛАКУН

Аннотация: *В статье на основе историко-сравнительного метода и метода периодизации исследуются источники возникновения и этапы становления теории лакун. На материале корпуса научной литературы, охватывающего период с 50-х годов XX века до настоящего времени, выделены шесть этапов развития теории: лингвистический (1950-е гг.), переводоведческо-контрастивный (1960-1970-е гг.), этнопсихолингвистический (1977-1989), этап европейской школы лакунологии (1990-2006), системно-лексикологический и когнитивный (1998-2010), современный междисциплинарный (с 2010-х гг.). Каждый этап охарактеризован по критериям расширения объекта исследования, обогащения метаязыка и методологического обновления. Систематизирована терминологическая вариативность и сопоставлены способы элиминирования лакун — заполнение и компенсация. В заключении определены перспективные направления лакунологических исследований в узбекском языкознании.*

Ключевые слова: *лакуна, лакунарность, лакунология, этнопсихолингвистика, безэквивалентная лексика, реалия, лингвокультурология, элиминирование лакун, заполнение, компенсация, межкультурная коммуникация, периодизация.*

THE ORIGINS AND STAGES IN THE DEVELOPMENT OF LACUNA THEORY

Abstract: *The article examines the origins and the stages in the development of lacuna theory using historical-comparative analysis and the method of periodisation. Drawing on a corpus of scholarly literature covering the period from the 1950s to the present, the study distinguishes six stages in the evolution of the theory: the linguistic-foundation stage (1950s), the translation-studies and contrastive stage (1960s-1970s), the ethnopsycholinguistic stage (1977-1989), the stage of the European school of lacunology (1990-2006), the systemic-lexicological and cognitive stage (1998-2010), and the contemporary interdisciplinary stage (from the 2010s). Each stage is characterised according to three criteria: the expansion of the research object, the enrichment of the metalanguage, and methodological renewal. The paper systematises the terminological variation surrounding the notion of lacuna (non-equivalent vocabulary, realia, ethno-eidema, “blank spots”, gap) and compares the two principal techniques of eliminating lacunae — filling and compensation. The findings demonstrate that lacuna theory emerged not from a single source but at the intersection of three independent traditions: structural linguistics, translation studies, and ethnopsycholinguistics. The conclusion outlines promising directions for lacunological research in Uzbek linguistics.*

Keywords: *lacuna, lacunarity, lacunology, ethnopsycholinguistics, non-equivalent vocabulary, realia, cultural linguistics, elimination of lacunae, filling, compensation, intercultural communication, periodisation.*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda antroposentrik paradigmaning yetakchi o‘ringa chiqishi til birliklarini nafaqat sof lisoniy tizim doirasida, balki milliy madaniyat, dunyoqarash va o‘ziga xos tafakkur tarzi bilan uzviy bog‘liqlikda tadqiq etishni taqozo etmoqda. Ana shu yondashuv natijasida XX asrning ikkinchi yarmida bir qator o‘zaro yaqin ilmiy yo‘nalishlar — lingvokulturologiya, etnopsixolingvistika, madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyasi va kontrastiv leksikologiya shakllandi. Ushbu yo‘nalishlarning barchasi uchun umumiy bo‘lgan markaziy tushunchalardan biri lakuna hodisasidir.

«Lakuna» atamasi lotincha lacuna — «chuqurlik», «bo‘shliq», «tushib qolgan joy» so‘zidan olingan bo‘lib, dastlab qo‘lyozmashunoslikda matnning yo‘qolgan qismini ifodalash uchun qo‘llangan. Tilshunoslikka ko‘chgach, atama bir til (yoki madaniyat)da mavjud tushuncha, ma’no yoxud xulq-atvor namunasining boshqa til (madaniyat)da muqobil ifodaga ega emasligini bildiruvchi metatil belgisiga aylandi. Lakuna, mohiyatan, «yo‘qlik» kategoriyasi bo‘lib, u faqat ikki yoki undan ortiq lisoniy-madaniy tizim qiyoslangan nuqtada namoyon bo‘ladi: uni bevosita kuzatib bo‘lmaydi, u faqat qiyosiy fon orqali «ko‘rinadigan» hodisadir.

Lakunalar nazariyasi bugungi kunda mustaqil ilmiy yo‘nalish — lakunologiya maqomini olgan bo‘lsa-da, uning genezisi va taraqqiyot bosqichlari masalasi ilmiy adabiyotda yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Mavjud tadqiqotlarning aksariyati yo alohida bir maktab doirasidagi qarashlarni yoritishga, yo lakunalarning muayyan til materialidagi tasnifiga bag‘ishlangan; nazariyaning butun tarixiy yo‘lini yagona mezonlar asosida davriylashtiruvchi umumlashtiruvchi ishlar esa juda kam. Bundan tashqari, sohaning metatili benihoya xilma-xil: bir xil yoki juda yaqin hodisalar turli maktablarda «lakuna», «nomutanosib leksika», «realiya», «etnoeydema», «oq dog‘lar», gap, blank spot kabi atamalar bilan nomlanadi. Bu holat tadqiqot natijalarining o‘zaro qiyoslanuvchanligini pasaytiradi va mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi — lakunalar nazariyasining kelib chiqish manbalarini aniqlash va uning shakllanish bosqichlarini yagona mezonlar tizimi asosida davriylashtirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: 1) lakuna tushunchasining tilshunoslikka kirib kelish yo‘llarini va dastlabki ilmiy manbalarini aniqlash; 2) nazariya taraqqiyotining har bir bosqichini ajratish mezonlarini asoslash; 3) bosqichlarni tavsiflash va ularning o‘zaro aloqadorligini ko‘rsatish; 4) sohaning terminologik apparatidagi xilma-xillikni tizimlashtirish; 5) o‘zbek tilshunosligida lakunologik tadqiqotlarning holati va istiqbollarini belgilash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda lakunalar nazariyasining taraqqiyoti uchta mustaqil ilmiy an’ana — struktur tilshunoslik, tarjimashunoslik va etnopsixolingvistikaning kesishuvi natijasi sifatida talqin qilinadi hamda nazariyaning olti bosqichli davriylashtirilishi taklif etiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot materiali sifatida 1953-2023-yillar oralig‘ida chop etilgan, lakuna va lakunarlik muammosiga bevosita bag‘ishlangan ilmiy manbalar — monografiyalar, dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar va lug‘atlar korpusi olindi. Korpus tarkibiga rus, nemis, ingliz, fransuz va o‘zbek tillaridagi manbalar kiritildi. Manbalarni tanlashda uchta mezonga tayanildi: a) manbada «lakuna» atamasi yoki uning to‘g‘ridan-to‘g‘ri sinonimi metatil belgisi sifatida qo‘llanganligi; b) manbaning keyingi tadqiqotlarda iqtibos keltirilish darajasi; v) manbaning nazariy-metodologik ahamiyati, ya’ni unda yangi atama, tasnif yoki tahlil usuli taklif etilganligi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy usul (turli davrlarda shakllangan qarashlarning genetik aloqadorligini aniqlash), davriylashtirish usuli (sifat jihatidan farqlanuvchi bosqichlarni ajratish), tavsifiy usul, definitsion tahlil (turli mualliflar bergan ta’riflarning umumiy va farqli belgilarini ajratish), konseptual tahlil hamda kontrastiv usuldan foydalanildi.

Davriylashtirish uchun uchta asosiy mezon qabul qilindi: 1) tadqiqot obyektining hajmi va tabiati (leksik birlik → matn → madaniy xulq → kognitiv struktura); 2) nazariyaning metatil apparati (yangi atamalarning paydo bo‘lishi va tizimlashuvi); 3) metodologik asos (introspektiv tahlil → kontrastiv tahlil → empirik-eksperimental tadqiqot). Ushbu mezonlarning uchalasi bir vaqtda sezilarli o‘zgarishga uchragan nuqtalar bosqichlar chegarasi sifatida belgilandi. Qo‘shimcha mezon — institutsional omil, ya’ni ilmiy maktablar va ixtisoslashgan nashrlarning paydo bo‘lishi.

NATIJALAR

Tahlil natijasida lakunalar nazariyasi taraqqiyotining olti bosqichi ajratildi. Quyida har bir bosqichning mazmuniy tavsifi keltiriladi.

1. Lingvistik zamin bosqichi (XX asrning 50-yillari)

Lakunalar nazariyasining ilmiy ildizlari XX asrning 50-yillarida, bir-biridan mustaqil ravishda rivojlangan ikki an’anada shakllandi. Birinchi an’ana amerikacha struktur-tipologik tilshunoslik bilan bog‘liq. Ch. Hokket 1954-yilda e’lon qilingan «Xitoy tili ingliz tiliga qarshi: Uorf tezislarini o‘rganish tajribasi» nomli ishida til tizimidagi «naqshlardagi tasodifiy bo‘shliqlar» (random holes in patterns) hodisasiga e’tibor qaratdi. Olim tilning grammatik qoidalari nuqtai

nazaridan mumkin boʻlgan, ammo real nutqda qoʻllanmaydigan birliklarning mavjudligini koʻrsatdi. Bu qarash keyinchalik gʻarb tilshunosligida accidental gap (tasodifiy boʻshliq) tushunchasi sifatida rivojlandi va fonologik, morfologik hamda semantik boʻshliqlarni farqlashga olib keldi.

Ikkinchi an'ana — tarjimashunoslik an'anasi. 1958-yilda J.-P. Vine va J. Darbelne oʻzlarining «Fransuz va ingliz tillarining qiyosiy stilistikasi» nomli klassik asarida lacune atamasini fanga kiritdilar. Mualliflar lakunani «bir tildagi soʻz boshqa tilda muqobilini topa olmaydigan hodisa» sifatida ta'rifladilar. Aynan shu ta'rif keyingi oʻn yilliklarda tarjimashunoslik va kontrastiv leksikologiyada asos boʻlib xizmat qildi. Shu bilan birga, A. V. Fedorov 1953-yilda nashr etilgan «Tarjima nazariyasiga kirish» asarida muqobili yoʻq leksikani tarjima qilishning dastlabki usullarini — transliteratsiya, transkripsiya, kalka va tavsifiy tarjimani tizimlashtirdi.

Mazkur bosqichning asosiy xususiyati shundaki, lakuna hali mustaqil tadqiqot obyekti emas, balki boshqa masalalarni yoritish jarayonida qayd etilgan yondosh hodisa maqomida edi. Shunga qaramay, aynan shu bosqichda nazariyaning ikkita tayanch gʻoyasi shakllandi: «yoʻqlik» ham lisoniy fakt sifatida tadqiq etilishi mumkinligi va bu yoʻqlik faqat qiyoslash sharoitida aniqlanishi.

2. Tarjimashunoslik-kontrastiv bosqich (1960-1970-yillar)

Ikkinchi bosqichda lakuna muammosi qiyosiy tilshunoslik va tarjima nazariyasining markaziy masalalaridan biriga aylandi. Yu. S. Stepanov 1965-yilda nashr etilgan «Fransuz stilistikasi» asarida lakunalarni obrazli tarzda «tilning semantik xaritasidagi oq dogʻlar» deb atadi. Bu metafora keyinchalik sohaning eng koʻp iqtibos keltiriladigan ta'riflaridan biriga aylandi. V. G. Gak lakunalarni «tilning leksik tizimidagi boʻshliqlar», ya'ni mantiqan mavjud boʻlishi kerakdek tuyulgan, ammo amalda mavjud boʻlmagan soʻzlar sifatida izohladi.

Bu bosqichning eng muhim yutugʻi V. L. Muravyovning 1975-yilda chop etilgan «Leksik lakunalar (fransuz va rus tillari leksikasi materialida)» monografiyasidir. Unda birinchi marta lakunalarning batafsil tasnifi taklif etildi: tillararo va til ichidagi lakunalar; mutlaq va nisbiy lakunalar; vektorli, stilistik hamda assotsiativ lakunalar. Muravyov shuningdek lakunalarni aniqlashning qiyosiy protsedurasini ishlab chiqdi, bu esa nazariyani empirik tadqiqot uchun ochdi.

Ayni davrda Ye. M. Vereshchagin va V. G. Kostomarovning «Til va madaniyat» (1973) kitobi lingvomamlakatshunoslik yoʻnalishiga asos soldi va «nomutanosib leksika» (безэквивалентная лексика) hamda «fon leksikasi» tushunchalarini ilmiy muomalaga kiritdi. S. Vlaxov va S. Florinning «Tarjimada tarjima qilib boʻlmaydigan narsalar» (1980) asarida esa realiyalar tasnifi va ularni tarjima qilishning oltita usuli — transkripsiya, kalka, neologizm yaratish, taqribiy tarjima, kontekstual tarjima va tushirib qoldirish batafsil yoritildi.

Bosqichning umumiy xususiyati: tadqiqot obyekti leksik birlik doirasi bilan chegaralangan, lakuna asosan «soʻz darajasidagi boʻshliq» sifatida tushunilgan; metodologiyada kontrastiv tahlil yetakchi oʻrinni egallagan. Muhim cheklov — lakunaning madaniy va psixologik jihatlari deyarli tadqiq etilmaganligi.

3. Etnopsixolingvistik bosqich (1977-1989)

Uchinchi bosqich lakunalar nazariyasi tarixidagi eng keskin sifat sakrashi hisoblanadi. Yu. A. Sorokinning 1977-yilda «Nutqiy xulq-atvorning milliy-madaniy oʻziga xosligi» toʻplamida bosilgan «Lakunalarni aniqlash usuli — lokal madaniyatlar oʻziga xosligini ochishning yoʻllaridan biri sifatida» nomli maqolasi tadqiqot obyektini tubdan kengaytirdi: lakuna endi faqat lisoniy emas, balki madaniy hodisa sifatida ham talqin qilina boshladi. Olim tarjima matnlari va ularning asl nusxalarini qiyoslash orqali madaniyatlar oʻrtasidagi farqlarni aniqlash metodikasini taklif etdi.

Bosqichning choʻqqisi Yu. A. Sorokin tahriri ostida 1988-yilda nashr etilgan «Etnopsixolingvistika» jamoaviy monografiyasidir. Bu asarda lakunalar nazariyasi birinchi marta yaxlit nazariy tizim sifatida taqdim etildi. Unda lakunalarning quyidagi turlari ajratildi: subyektiv (milliy-psixologik) lakunalar; faoliyat-kommunikativ lakunalar; madaniy makon lakunalari; matn lakunalari. Shuningdek, «etnoeydema», «anti-soʻz» kabi yangi metatil birliklari kiritildi.

Aynan shu bosqichda lakunalarni bartaraf etishning ikki asosiy usuli — toʻldirish (заполнение) va kompensatsiya (компенсация) nazariy jihatdan asoslandi. Toʻldirish lakuna mazmunini reseptor uchun izohlashni (izoh, sharh, tavsifiy tarjima) nazarda tutadi va madaniy oʻziga xoslikni saqlaydi; kompensatsiya esa lakunar birlikni qabul qiluvchi madaniyatga xos, funksional jihatdan yaqin birlik bilan almashtirishdan iborat boʻlib, matnni tushunarli qiladi, ammo milliy kolorit qisman yoʻqoladi.

Metodologik jihatdan bosqich empirik yondashuvning kuchayishi — matn qiyosi, reseptorlar bilan suhbat va soʻrovnoma usullarining qoʻllanishi hamda Moskva etnopsixolingvistika maktabining shakllanishi bilan ajralib turadi.

4. Yevropa lakunologiya maktabi bosqichi (1990-2006)

Toʻrtinchi bosqichda lakunalar nazariyasi milliy chegaralardan chiqib, xalqaro ilmiy muomalaga kirdi. Nemis tadqiqotchisi A. Ertelt-Fit 1990-yilda nashr etilgan «Moskva kundalik turmushidagi xulq-atvor, til va ma'nolarning madaniyatlararo qiyosiy tahlili» monografiyasida lakunalar nazariyasini empirik tadqiqot vositasiga aylantirdi. Muallif 1983-1984-yillarda Moskvada boʻlgan gʻarbiy germaniyalik talabalar bilan intervyular oʻtkazib, ularning kundalik turmushda duch kelgan tushunmovchiliklarini lakunalar tizimi orqali tahlil qildi. Bu ish nazariyaga kuzatuv, intervyu va kundalik yozuvlari kabi sifat tadqiqoti usullarini olib kirdi.

A. Ertelt-Fit 2005-yilgi tadqiqotida lakunalarning ikki o‘lchovli tasnifini taklif etdi. Birinchi o‘lchov uchta guruhni qamrab oladi: mental lakunalar (kognitiv va affektiv holatlardagi farqlar); faoliyat lakunalari (axborotni qayta ishlash, nutq va harakat tarzidagi farqlar); predmet lakunalari (buyumlar, inson tanasi va atrof-muhitga oid farqlar). Ikkinchi o‘lchov — aksiologik lakunalar bo‘lib, ular madaniyatga asoslangan ma’no va baholash farqlarini ifodalaydi. Har bir lakuna, muallif fikricha, konfrontativ yoki kontrastiv, oshkora yoki yashirin, nisbiy yoki mutlaq bo‘lishi mumkin.

H. Shryoder rahbarligidagi Frankfurt (Oder) Yevropa universiteti tadqiqotchilari guruhi lakunalar nazariyasini madaniyatlararo kommunikatsiya, reklama diskursi va ish yuritish muloqoti sohalariga tatbiq etdi: E. Grodzki reklama matnlarida, I. Panasyuk esa tarjima jarayonida lakunalarning namoyon bo‘lishini tadqiq etdi. I. Panasyuk va H. Shryoder tahriri ostida 2006-yilda «Madaniyat semiotikasi» turkumining 5-jildi sifatida chop etilgan «Lakunalar nazariyasi: til va madaniyatni o‘rganishning etnopsixolingvistik jihatlari» to‘plami mazkur bosqichning yakunlovchi hujjati hisoblanadi.

Bosqichning asosiy yutug‘i — nazariyaning empirik-eksperimental metodologiya bilan boyishi va amaliy sohalarga tatbiq etilishi. Tadqiqot obyekti endi til birligi emas, balki madaniyatlararo o‘zaro ta’sirning butun makonidir.

5. Sistem-leksikologik va kognitiv bosqich (1998-2010)

Beshinchi bosqichda lakunalar nazariyasi ikki yo‘nalishda chuqurlashdi. Birinchi yo‘nalish G. V. Bikovaning nomi bilan bog‘liq. Uning «Rus tilining leksik lakunarligi fenomenologiyasi» (1998) va «Lakunarlik leksik sistemologiya kategoriyasi sifatida» (2003) tadqiqotlarida lakunarlik til tizimining ichki kategoriyasi sifatida asoslandi. Muallif til ichidagi lakunalar muammosini birinchi o‘ringa qo‘ydi va shu tariqa nazariyaning an’anaviy «tillararo» doirasini kengaytirdi. Bikova lakunalarni aniqlashning «nol lekseema» (virtual leksik birlik) tushunchasi orqali modellashtirish usulini taklif etdi.

Ikkinchi yo‘nalish — Voronej kontrastiv leksikologiya maktabi. I. A. Sternin, Z. D. Popova va M. A. Sternina tomonidan 2003-yilda nashr etilgan «Tilda va nutqda lakunalar» to‘plamida lakuna va konsept tushunchalarining nisbati aniqlandi. Mualliflar lakuna til tizimidagi bo‘shliqni, konseptual bo‘shliq («konseptual lakuna») esa ong tizimidagi bo‘shliqni ifodalashini asosladilar. Bu farqlash muhim metodologik ahamiyatga ega: agar tilda nom bo‘lmasa-yu, tushuncha mavjud bo‘lsa, bu nominativ lakuna; agar tushunchaning o‘zi ham bo‘lmasa, bu kognitiv lakunadir. Voronej maktabi shuningdek lakunalarni aniqlashning kontrastiv metodikasini — qiyosiy juftliklar tuzish va semema tahlili orqali — batafsil ishlab chiqdi.

Bosqichning yakunlovchi hodisasi I. Yu. Markovina va Yu. A. Sorokinning 2010-yilda nashr etilgan «Madaniyat va matn. Lakunologiyaga kirish» kitobi bo‘lib, unda «lakunologiya» atamasi mustaqil ilmiy yo‘nalish nomi sifatida rasmiylashtirildi. Bosqich metodologiyasida esa kognitiv tahlil, konseptual modellashtirish va psixolingvistik eksperiment usullari yetakchi o‘rinni egalladi.

6. Zamonaviy interdisiplinar bosqich (2010-yillardan hozirgacha)

Oltinchi bosqichda lakunologiya aniq ifodalangan fanlararo maqomga ega bo‘ldi. Nazariya tarjimashunoslik doirasidan chiqib, kinoshunoslik, korporativ va transmadaniy kommunikatsiya, tibbiy diskurs tahlili, huquqiy terminologiya, media-tadqiqotlar hamda kompyuter lingvistikasi sohalarida qo‘llanmoqda. Xususan, E. Denisova-Shmidt va uning hammualliflari lakunalar tahlilini xalqaro biznes muhitidagi tushunmovchiliklarni aniqlash vositasi sifatida sinovdan o‘tkazdilar.

Zamonaviy bosqichning yana bir muhim yo‘nalishi — grammatik va diskursiv lakunarlik muammosi. Agar avvalgi bosqichlarda lakuna asosan leksik daraja bilan bog‘langan bo‘lsa, hozirgi tadqiqotlarda morfologik kategoriyalar tizimidagi bo‘shliqlar (masalan, o‘zbek tilida grammatik jins kategoriyasining yo‘qligi), sintaktik konstruksiyalar va nutqiy etiket formulalaridagi lakunalar ham tadqiq etilmoqda. Sukut (silentsial effekt), ellipsis va implikatura hodisalari lakunar hodisalar doirasiga kiritilmoqda.

Alohida e’tiborga loyiq yo‘nalish — nazariyaning mashina tarjimasi va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari bilan bog‘lanishi: madaniy jihatdan lakunar birliklar avtomatik tarjima tizimlarining eng zaif nuqtalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

O‘zbek tilshunosligida lakuna muammosi asosan lingvokulturologik va tarjimashunoslik yo‘nalishlarida o‘rganilmoqda. Tadqiqotlarning katta qismi badiiy matn tarjimasidagi milliy-madaniy o‘ziga xoslikni yetkazish masalasiga bag‘ishlangan. Masalan, Sh. B. Baxodirova Abdulla Qodiriy romanlari materialida o‘zbek madaniyatiga xos etnografik va maishiy leksikaning ingliz hamda rus tillariga o‘girilishida yuzaga keladigan lakunalarni tahlil qilgan. Shu bilan birga, o‘zbek tilshunosligida lakunologiya bo‘yicha maxsus monografik tadqiqotlar hali yetarli emas, milliy lakunar lug‘at yaratilmagan va lakunalarni aniqlashning o‘zbek tili materialiga moslashtirilgan metodikasi ishlab chiqilmagan. Bu esa mazkur yo‘nalishning istiqbolli ilmiy maydon ekanligidan dalolat beradi.

1-jadval. Lakunalar nazariyasi shakllanishining bosqichlari

Bosqich va davr	Yetakchi vakillar	Tadqiqot obyekti	Metodologik asos
1. Lingvistik zamin (1950-yillar)	Ch. Hokket, J.-P. Vine, J. Darbelne, A. V. Fedorov	Til tizimidagi tasodifiy bo‘shliqlar; muqobilsiz so‘z	Introspektiv-tahliliy yondashuv

Bosqich va davr	Yetakchi vakillar	Tadqiqot obyekti	Metodologik asos
2. Tarjimashunoslik-kontrastiv (1960-1970-yillar)	Yu. S. Stepanov, V. G. Gak, V. L. Muravyov, Ye. M. Vereshchagin, V. G. Kostomarov, S. Vlaxov, S. Florin	Leksik birlik, nomutanosib leksika, realiya	Kontrastiv tahlil, tarjima qiyosi
3. Etnopsixolingvistik (1977-1989)	Yu. A. Sorokin, I. Yu. Markovina, A. N. Kryukov	Matn va madaniyat; nutqiy xulq-atvor	Matn qiyosi, so‘rovnoma, reseptor tahlili
4. Yevropa lakunologiya maktabi (1990-2006)	A. Ertelt-Fit, H. Shryoder, I. Panasyuk, E. Grodzki	Madaniyatlararo o‘zaro ta’sir makoni	Empirik-eksperimental, sifat tadqiqoti
5. Sistem-leksikologik va kognitiv (1998-2010)	G. V. Bikova, I. A. Sternin, Z. D. Popova, M. A. Sternina	Til tizimi va konseptosfera bo‘shliqlari	Kognitiv tahlil, psixolingvistik tajriba
6. Zamonaviy interdisiplinar (2010-yillardan)	E. Denisova-Shmidt, I. Panasyuk va boshq.; o‘zbek tadqiqotchilari	Diskurs, grammatik kategoriyalar, raqamli muhit	Korpus tahlili, fanlararo modellashtirish

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari lakunalar nazariyasining monogenetik emas, balki poligenetik tabiatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Nazariya yagona manbadan emas, uchta mustaqil ilmiy an’ananing kesishuvidan o‘sib chiqqan: struktur tilshunoslikning «tizimdagi bo‘shliq» g‘oyasi, tarjimashunoslikning «muqobilsizlik» muammosi va etnopsixolingvistikaning «madaniy o‘ziga xoslik» konsepsiyasi. Ushbu uch an’ananing har biri nazariyaga o‘ziga xos hissa qo‘shgan: birinchisi — metodologik qat’iylik, ikkinchisi — amaliy yo‘naltirilganlik, uchinchisi — madaniy chuqurlik. Ayni paytda ular to‘liq birlashib ketmagan: g‘arb tilshunosligidagi accidental gap an’anasi bilan rus-nemis lakunologiyasi hanuz nisbatan avtonom rivojlanmoqda, o‘zaro iqtibos darajasi esa past.

Tahlil sohaning terminologik apparatida sezilarli xilma-xillik mavjudligini tasdiqladi. Bir yoki juda yaqin hodisalarni ifodalash uchun quyidagi atamalar qo‘llanadi: lakuna, lakunar birlik, nomutanosib leksika, realiya, fon leksikasi, etnoeydema, anti-so‘z, «oq dog’», gap, blank spot, nol lekseema. Bu atamalar to‘liq sinonim emas: ular hodisaning turli qirralarini ta’kidlaydi. «Realiya» obyektiv borliqdagi predmetning boshqa madaniyatda yo‘qligini, «nomutanosib leksika» tarjima muvofiqligining yo‘qligini, «lakuna» esa qiyoslanayotgan tizimdagi bo‘shliqning o‘zini nomlaydi. Shu bois ularni bir-birining o‘rnida qo‘llash metodologik jihatdan noto‘g‘ridir. Maqolada taklif etilayotgan yondashuvga ko‘ra, «lakuna» umumiy (giperonimik) atama sifatida, qolganlari esa uning muayyan ko‘rinishlarini bildiruvchi turdosh atamalar sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Tasniflar masalasida ham yagona tizim shakllanmagan: bugungi kunda kamida oltita mustaqil tasnif asosi qo‘llanmoqda — qiyoslash doirasi (tillararo va til ichidagi), mutlaqlik darajasi (mutlaq va nisbiy), sabab (motivlashgan va motivlashmagan), til darajasi (fonetik, leksik, grammatik, sintaktik, matn lakunalari), mazmun sohasi (predmet, faoliyat, mental) hamda qayd etilganlik darajasi (uzual va okkazional). Ushbu tasniflar bir-birini inkor etmaydi, aksincha, ko‘p o‘lchovli matritsa hosil qiladi; shu sababli zamonaviy tadqiqotlarda bir o‘lchovli tasniflardan ko‘p o‘lchovli modellarga o‘tish tendensiyasi kuzatilmoqda.

Lakunalarni bartaraf etish usullarini qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, to‘ldirish va kompensatsiya o‘rtasidagi tanlov universal qoidaga bo‘ysunmaydi. To‘ldirish madaniy axborotni maksimal saqlaydi, lekin matn hajmini oshiradi, shu bois ilmiy, o‘quv va publitsistik matnlar uchun maqbulroq; kompensatsiya kommunikativ ta’sirchanlikni saqlaydi, ammo milliy koloritni yo‘qotish xavfini tug‘diradi va ko‘proq badiiy nasr, drama hamda reklama matnlarida qo‘llanadi. Amaliyotda esa ko‘pincha aralash strategiya — matn ichida kompensatsiya, izohlarda to‘ldirish afzal ko‘riladi.

Tadqiqotning cheklovlarini ham qayd etish lozim: korpusga asosan ochiq manbalarda mavjud ishlar kiritilgan, ayrim milliy an’analar qamrab olinmagan; davriylashtirish chegaralari esa shartli xarakterga ega, chunki bosqichlar bir-biriga qisman qoplashadi. Shunga qaramay, taklif etilgan davriylashtirish «Lingvokulturologiya», «Tarjima nazariyasi va amaliyoti», «Madaniyatlararo kommunikatsiya» fanlarini o‘qitishda nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin, terminologik apparatning tizimlashtirilishi esa o‘zbek tilida lakunologiya metatilini shakllantirishga ko‘maklashadi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon berdi.

Birinchidan, lakunalar nazariyasi XX asrning 50-yillarida bir-biridan mustaqil ravishda shakllangan uchta ilmiy an’ana — struktur tilshunoslik, tarjimashunoslik va etnopsixolingvistikaning kesishuvida vujudga kelgan. «Lakuna» atamasini tilshunoslik muomalasiga J.-P. Vine va J. Darbelne (1958) kiritgan bo‘lsa-da, hodisaning o‘zi Ch. Hokket (1954) tomonidan «naqshlardagi tasodifiy bo‘shliqlar» sifatida undan avvalroq qayd etilgan.

Ikkinchidan, nazariya taraqqiyotining olti bosqichi ajratildi: lingvistik zamin bosqichi (1950-yillar), tarjimashunoslik-kontrastiv bosqich (1960-1970-yillar), etnopsixolingvistik bosqich (1977-1989), Yevropa lakunologiya maktabi bosqichi (1990-2006), sistem-leksikologik va kognitiv bosqich (1998-2010) hamda zamonaviy interdisiplinar bosqich (2010-yillardan). Bosqichlar tadqiqot obyektining hajmi, metatil apparatining boyligi va metodologik asosning tabiati bo‘yicha farqlanadi.

Uchinchidan, nazariya taraqqiyotining umumiy yo‘nalishi tadqiqot obyektining izchil kengayishi bilan tavsiflanadi: so‘z → matn → madaniy xulq-atvor → kognitiv struktura → diskursiv va raqamli muhit; metodologiya esa introspektiv tahlildan kontrastiv, so‘ngra empirik-eksperimental va korpus usullariga qarab rivojlangan.

To‘rtinchidan, sohaning terminologik xilma-xilligi tizimlashtirilishi va «lakuna» atamasi giperonim maqomida qat’iylashtirilishi zarur.

Beshinchidan, o‘zbek tilshunosligida lakunologik tadqiqotlar dastlabki bosqichda turibdi. Istiqbolli yo‘nalishlar sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: o‘zbek-ingliz va o‘zbek-rus lakunar lug‘atlarini tuzish; o‘zbek milliy korpusi materialida lakunalarni aniqlashning avtomatlashtirilgan metodikasini ishlab chiqish; o‘zbek tilining grammatik lakunarligini tizimli tavsiflash; o‘zbek badiiy adabiyoti tarjimalarida lakunalarni bartaraf etish strategiyalarining samaradorligini baholash; lakunologiya metatilini o‘zbek tilida shakllantirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Hockett Ch. F. Chinese versus English: An exploration of the Whorfian theses // Language in Culture / Ed. by H. Hoijer. — Chicago: University of Chicago Press, 1954. — P. 106–123.

2. Vinay J.-P., Darbelnet J. Stylistique comparée du français et de l’anglais: méthode de traduction. — Paris: Didier, 1958. — 331 p.

3. Ertelt-Vieth A. Kulturvergleichende Analyse von Verhalten, Sprache und Bedeutungen im Moskauer Alltag. — Frankfurt am Main: Peter Lang, 1990. — 274 S.

4. Ertelt-Vieth A. Interkulturelle Kommunikation und kultureller Wandel: Eine empirische Studie zum russisch-deutschen Schüleraustausch. — Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2005. — 400 S.

5. Lakunen-Theorie: Ethnopsycholinguistische Aspekte der Sprach- und Kulturforschung / Hrsg. von I. Panasiuk, H. Schröder. — Berlin: LIT Verlag, 2006. — 352 S. (Semiotik der Kultur, Bd. 5).

6. Grodzki E. Using Lacuna Theory to Detect Cultural Differences in American and German Automotive Advertising. — Frankfurt am Main: Peter Lang, 2003. — 178 p.

7. Panasiuk I. Interlinguale Lakunen in Diskursen: Zur Kontextualisierung der absoluten Sprachlakunen. — Berlin: Peter Lang, 2021. — 268 S.

8. Schröder H. «Lakunen» und die Kulturstandardforschung // Interkulturelle Wirtschaftskommunikation. — München: Iudicium, 2003. — S. 45–62.

9. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. — 6th ed. — Oxford: Blackwell, 2008. — 529 p.

10. Фёдоров А. В. Введение в теорию перевода. — М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1953. — 336 с.

11. Степанов Ю. С. Французская стилистика. — М.: Высшая школа, 1965. — 355 с.

12. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. — М.: Русский язык, 1973. — 246 с.

13. Муравьёв В. Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). — Владимир: Владим. гос. пед. ин-т, 1975. — 97 с.

14. Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — Л.: Просвещение, 1977. — 300 с.

15. Сорокин Ю. А. Метод установления лакун как один из способов выявления специфики локальных культур // Национально-культурная специфика речевого поведения. — М.: Наука, 1977. — С. 120–136.

16. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. — М.: Международные отношения, 1980. — 343 с.

17. Этнопсихолингвистика / Ю. А. Сорокин, И. Ю. Марковина, А. Н. Крюков и др.; под ред. Ю. А. Сорокина. — М.: Наука, 1988. — 192 с.

18. Марковина И. Ю., Сорокин Ю. А. Культура и текст. Введение в лакунологию. — М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. — 144 с.

19. Быкова Г. В. Феноменология лексической лакунарности русского языка. — Благовещенск: Изд-во БГПУ, 1998. — 130 с.

20. Быкова Г. В. Лакунарность как категория лексической системологии. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. — 276 с.

21. Лакуны в языке и речи: Сборник научных трудов / Под ред. Ю. А. Сорокина, Г. В. Быковой. — Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2003. — 257 с.

22. Стернин И. А., Попова З. Д., Стернина М. А. Лакуны и концепты // Лакуны в языке и речи. — Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2003. — С. 205–223.

23. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. — М.: АСТ; Восток-Запад, 2007. — 314 с.

24. Марковина И. Ю. Прикладные аспекты применения теории лакун // Мир России. — 2023. — Т. 32, № 2. — С. 158–178.

25. Томашева И. В. Лакуны, их признаки и типология // Вестник Кемеровского государственного университета. — 2015. — № 4 (64). — С. 176–181.

26. Швачко С. А. Статус лакун в языке и речи // Вісник Сумського державного університету. Філологічні науки. — Суми, 2011. — С. 15–21.

27. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006. — 92 b.

28. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. — Toshkent, 2012. — № 5. — B. 3–16.

29. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. — Toshkent: Fan, 2013. — 120 b.

30. Baxodirova Sh. B. Abdulla Qodiriy romanlarida ayrim lakunalar tadqiqi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — 2023. — Vol. 3, Issue 8. — B. 30–34.